

E. Wennekes, *Het Paleis voor volksvlijt (1864-1929). 'Edele uiting eener stoute gedachte'* (Dissertatie Utrecht 1999, Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies. IJkpunt 1900-2 XVI; Den Haag: Sdu uitgevers, 1999, xiv + 395 blz., f45,-, ISBN 90 1208813 5).

Zou het toeval zijn dat de omslag van Thomas Rosenbooms recent bekroonde roman *Publieke werken* wordt gesierd door een foto van het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt in aanbouw, terwijl Emile Wennekes onlangs promoveerde op een historische studie van hetzelfde gebouw? Hoewel de bouw van het paleis in werkelijkheid een kwart eeuw eerder plaatsvond dan het verhaal van de roman, spraken aard en omvang van de onderneming blijkbaar zeer tot de verbeelding van de omslagontwerper. Zijn fotokeuze is een schot in de roos: het moderne openbare leven in de steigers, een thema dat de fictieve geschiedenis van de vioolbouwer Vedder en de apotheker Anijs verbindt met de werkelijke geschiedenis van het Paleis voor volksvlijt. Wennekes geeft het paleis een plaats in de transformatie van het culturele leven in de negentiende eeuw van genootschappelijke beslotenheid naar groeiende openbaarheid en integratie. Centraal staat daarbij de programmering van artistieke, (populair-) wetenschappelijke en volkshuishoudkundige evenementen als een afspiegeling van culturele en maatschappelijke veranderingen in de periode 1850-1930. Het doel is een historische reconstructie van de rol van het paleis in het cultureel-maatschappelijke leven van Amsterdam als bijdrage aan de relatief geringe kennis van het culturele klimaat omstreeks 1900. Wennekes' dissertatie fungeert daarmee als een ondersteunende studie voor het IJkpunt 1900 van het grootschalige onderzoeksprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context'.

Het Paleis voor volksvlijt werd in 1864 geopend met als doel het bieden van een gepaste accommodatie voor het organiseren van nijverheidstentoonstellingen. Idee en ontwerp waren geïnspireerd op het Londense Crystal Palace, gebouwd ten behoeve van de *Great exhibition of the work of industry of all nations* in 1851. Het Paleis voor volksvlijt zou de gelegenheid moeten bieden voor de nationale en internationale uitwisseling van volkshuishoudkundige kennis en vaardigheden door middel van de expositie van moderne fabrikaten en de demonstratie van geavanceerde productietechnieken. Het paleis werd beschouwd als een bijdrage aan de verheffing van de achterblijvende Nederlandse nijverheid tot internationaal niveau. Tegelijkertijd moest het paleis ook een podium bieden aan wetenschap en cultuur ter bevordering van beschaving en goede smaak van de Amsterdamse bevolking en uiteindelijk van de hele natie. Deze multifunctionele exploitatie bleef steeds gehandhaafd, maar tussen de opening in 1864 en de verwoestende brand van 1929 vonden belangrijke programmatische verschuivingen plaats. Wennekes schetst deze ontwikkeling aan de hand van achtereenvolgens het bedrijfsbeheer, de tentoonstellingen, de muziekconcerten, de opera- en operetteuitvoeringen, de ballet- en toneelvoorstellingen en het amusementsprogramma. Dit alles wordt voorafgegaan door een hoofdstuk over voorgeschiedenis en context en over totstandkoming en inrichting van het gebouw zelf.

Initiatiefnemer tot de bouw was Samuel Sarphati, afkomstig uit een eenvoudig joods middenstandsgezin en opgeleid tot arts. Sarphati en zijn belangrijkste compaan Abraham Carel Wertheim behoorden tot die negentiende-eeuwse sociale stijgers, die zich opwierpen als voorhoede van een nationale herstelbeweging die de Nederlandse nijverheid als achterlijk diskwalificeerde en pleitte voor een nieuw economisch en cultureel elan. Dit streven, nauw verwant aan de filantropische traditie van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, resulteerde in tal van verheffende en beschavende instituten waarmee vooral leden van de sociale midden-groepen zich in de standenmaatschappij presenteerden als sociale avant-garde. In die zin was het Paleis voor volksvlijt niet alleen het voortbrengsel van 'een nieuwe burgerlijke elite', maar ook een middel ter verkrijging van die status.

De combinatie van nijverheidsbevordering en beschavingsarbeid was niet nieuw. Wennekes spreekt hier van een 'saint-simonistische echo'. Of hier inderdaad sprake is van een rechtstreeks verband is minder belangrijk dan de constatering, dat in Nederland met name in de vele rapporten over de armoede naar aanleiding van de economische depressie van de jaren na 1840 steeds het accent gelegd werd op de causale relatie tussen de stand van de nijverheid, werkgelegenheid en scholing. Nieuw waren vooral de omvang en de allure van Sarphati's project. Vooral wanneer men zich bedenkt dat het hier een particulier initiatief betrof in de vorm van een naamloze vennootschap, een ondernemingswijze waarmee men op dat moment in Nederland nog nauwelijks ervaring had. Dat het paleis er kwam was ongetwijfeld te danken aan het enthousiasme en de vasthoudendheid van de visionaire Sarphati, die voldoende welgestelden wist over te halen om aandelen in zijn NV te nemen. De gekozen ondernemingsvorm was er echter ook de oorzaak van dat de beschavingsarbeid van de initiatiefnemer slechts korte tijd kon worden volgehouden.

Na het vroegtijdige overlijden van Sarphati in 1866 werd de 'ideële exploitatie' nog enkele jaren voortgezet door diens opvolger en geestverwant Jan van Eijk. Een commissie van aandeelhouders drong echter aan op zakelijke assistentie aan de directeur, omdat ze het idealistische streven niet voldoende financieel onderbouwd achtte. Sarphati's ideaal zou nog enkele decennia in het bestuur van de NV vertegenwoordigd blijven in de persoon van Wertheim, maar vanaf het aantreden van Jan Eduard de Vries als directeur in 1869 ging het amusement een steeds grotere plaats innemen in de programmering. Een commerciëlere exploitatie bleek noodzakelijk om de vennootschap te laten overleven. Het Paleis voor volksvlijt werd daarmee de eerste Nederlandse evenementenhal en een voorbeeld van grootchalig cultureel ondernemerschap met wisselend succes. In die zin biedt deze studie ook een stuk bedrijfsgeschiedenis. Hoewel het paleisarchief met de brand van 1929 werd vernietigd, bleven de notulen en jaarstukken vanwege het openbare karakter van de vennootschap als publicaties bewaard.

Het ontbreken van een archief maakt echter een reconstructie van de programmering bijzonder lastig. Wennekes heeft zich niet laten verleiden tot een heilloos streven naar volledigheid, maar is er, vooral op basis van de berichten in talloze periodieken, in geslaagd een adequaat overzicht te schetsen van de grote lijnen en verschuivingen in hetgeen in de verschillende zalen en zaaltjes werd geboden. Aanvankelijk nam de directie zelf nog het initiatief tot nuttige en leerrijke tentoonstellingen en tot 1895 werd een eigen paleisorkest geëxploiteerd. Allengs werd zaalverhuur voor een langere periode of incidenteel aan orkesten, opera- en operettegezelschappen, ballet- en toneelgezelschappen en zangverenigingen belangrijker. Tentoonstellingen kregen een meer algemeen informatief karakter. Daarnaast groeide het belang van variété, worstelwedstrijden en later de film. Niet onbelangrijk waren de politieke massabijeenkomsten waarvoor het ruime paleis de gelegenheid bood.

Het 'podiumkunstig' aanbod van het paleis was gevarieerd, maar weinig ambitieus. Er was een zekere betekenis voor de Wagnerreceptie in Nederland en toneelvernieuwer Willem Rooyards was met zijn gezelschap de vaste bespeler van het paleis van 1908 tot 1919. Daarna bood Louis Bouwmeester met zijn volkstoneel en revues een aanzienlijk hogere huurprijs. Ongetwijfeld heeft het Paleis voor volksvlijt een belangrijke rol gespeeld in de socialisatie en versnelling van de communicatie binnen het cultureel-maatschappelijk leven van Amsterdam gedurende de decennia omstreeks 1900. Het ontbreken van exacte gegevens over de bezoekers, volgens de indruk van de auteur voornamelijk kleine middenstand en opvallend veel joodse diamantbewerkers, en hun motieven maakt het echter bijzonder moeilijk de functie van het paleis als 'transitohaven van waarden, normen en ideeën' nauwkeurig te toetsen.

K.M. Hofmeester, *'Als ik niet voor mijzelf ben ...De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1999; [Amsterdam: s.n.], 1999, 463 blz.).

Het multiculturele drama is geen uitvinding van onze tijd maar kent als zoveel moderne kwesties een geschiedenis die teruggaat tot het Fin de siècle. Zo ontstond in Engeland in 1891 de 'Association for preventing the immigration of destitute aliens' die ijverde voor een anti-immigratiewet. Uit die kring verschenen publicaties als *The destitute alien in Great Britain* en *The alien invasion*. Ze vestigden het beeld van een eiland overstroomd door vreemdelingen, dat zijn schaduw vooruit werpt naar de hedendaagse preoccupatie met de horden die van achter het ijzeren gordijn fort Europa bestormen. Een angst gevoed door de opgeklopte ressentimenten van een eeuw geleden, toen een Engels vakbondsleider onomwonden opmerkte dat hij vooral de joodse immigranten in Londen liever zag gaan dan komen, omdat ze niet wisten 'what cleanliness is, much less manliness and morality'. Gevoed door een *anti-alien* campagne van conservatieve politici en traditionele vakbondsmannen die hun hecht georganiseerde *trades* bedreigd zagen door ongeorganiseerde nieuwkomers, veroorzaakte de komst van de Oost-Europese 'gettojood' zelfs onder geassimileerde joden een gevoel van onbehagen. Maar met Joseph Finns *A voice of the aliens* (1895) ontstond ook het tegenbeeld van de joodse kleine man die als het ware het volkse verzet belichaamde tegen 'de politiek' en de bureaucratische bonden met hun enorme organisaties en fondsen. Vreemdelingenhaat leidde zo tot de 'ontdekking' van het joodse proletariaat (als alternatief voor het cliché van de rijke joodse kapitalist) en een radicalisering van de Britse vakbeweging met het joodse East End in een voortrekkersrol.

Met dergelijke observaties over de vaak moeizaam bevochten integratie van joodse werklieden in de decennia rond 1900 biedt Karin Hofmeesters grondige dissertatie *Als ik niet voor mijzelf ben* een onverwacht perspectief op de geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging. Door een systematische vergelijking van de ontwikkeling in drie Europese hoofdsteden probeert de auteur een antwoord te vinden op de vraag waarom de joodse integratie in de algemene vakbeweging in Nederland zoveel geruislozer verliep dan in Engeland en Frankrijk, zó geruisloos dat ze in de internationale literatuur nauwelijks is opgemerkt. Het antwoord ligt uiteraard voor de hand. In Amsterdam behoorden de joodse werklieden tot de gevestigden en in Londen en Parijs tot de nieuwkomers en buitenstaanders. In Parijs kwam de migrantenstroom zelfs pas tegen het einde van de negentiende eeuw op gang, met als curieus gevolg dat het virulente antisemitisme van de anti-Dreyfusards in de jaren 1890 resulteerde in een angst voor migranten, zoals in Engeland, maar in een angst voor de geassimileerde jood die hier onverminderd als de dikke baron de Rothschild werd voorgesteld. Het Franse antisemitisme kende dan ook een lange linkse geschiedenis die echter juist door de Dreyfus-affaire werd afgebroken. Nadien was de jodenhaat onder republikeinen niet meer *bon ton*, en net als in Engeland riep het beeld van de vreemdeling een heroïsch tegenbeeld op.

Hofmeesters' proefschrift is — ik ben geneigd te zeggen helaas — niet alleen gewijd aan deze hoogst actuele vreemdelingenkwestie. De *language of class* speelt in haar benadering een minder belangrijke rol dan het traditionele organisatieperspectief. De verschillen tussen de joodse integratie in Amsterdam, Londen en Parijs worden dan ook 'in laatste instantie' vooral uit economische factoren verklaard. In Londen werkten de migranten voornamelijk in de kledingindustrie, in Parijs in de pettenmakerij en meubelbranche en in Amsterdam, zoals bekend, in de diamantnijverheid. Er bestond dus overal een soort niche voor joodse werklieden, maar op de arbeidsmarkt bezaten ze geen absolute monopoliepositie. Het succes van de joodse integratie laat zich zo verklaren uit allerlei gecompliceerde onderhandelingsrelaties tussen joodse en